

Розділ 5 Соціальна структура суспільства

§ 1. Соціальна група як елемент соціальної структури

Соціальна структура — це внутрішня будова суспільства, яка визначає його якість, тому зміна структури відбиває докорінне якісне зрушення в суспільстві. Структура соціального об'єкта забезпечує необхідну сталість у функціонуванні взаємопов'язаних соціальних елементів (перш за все груп та інститутів), що дозволяє накопичувати кількісні зміни до того моменту, коли виникає історична необхідність структурних зрушень у суспільстві. Соціальна структура є засобом організації та зв'язку окремих елементів соціальної системи в єдине ціле. Характер структурування соціальної системи відзначається як властивостями її елементів, так і основним системоутворюючим фактором, який упорядковує елементи. Вихідним для розуміння соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи, спільності.

Соціальні групи — це відносно сталі спільності людей, що історично склалися, різняться роллю та місцем у системі соціальних зв'язків певного історичного суспільства. Слід відрізнити соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місці. Ці угруповання визначаються як агрегація — деяка кількість людей, що

зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Соціальні групи згуртовуються на основі об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей, тобто для того щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожний член групи відносно інших її членів. Соціальна група характеризується також наявністю загальних соціально-вагомих ознак.

Соціальні групи поділяються за ознакою належності до них індивіда та за характером взаємовідносин між їх членами. За ознакою належності індивіда розрізняють інгрупу та аутгрупу. Кожний індивід виділяє деяку кількість груп, до яких він належить, та визначає їх як «мої». Це може бути «моя сім'я», «моя професійна група», «мій клас» та ін. Такі групи є інгрупами, до яких індивід відчуває свою належність і в яких він ідентифікується з іншими членами, тобто розуміє членів інгрупи як «ми». Інші групи, до яких індивід не належить, є для нього аутгрупами, тобто «не ми», «інші». У сучасному суспільстві індивід належить водночас до багатьох груп, тому велика кількість інгрупових та аутгрупових зв'язків може перехрещуватися. Наприклад, студент інституту прокуратури може розглядати студента слідчо-криміналістичного факультету як індивіда, який належить до аутгрупи, але вони можуть бути членами однієї волейбольної команди, де вони входять до інгрупи. Поняття інгрупи та аутгрупи є важливими, оскільки самовіднесення кожної особистості до них істотно впливає на поведінку індивідів у групі.

Крім інгрупи та аутгрупи, виділяють також референтну групу, яка означає реальну або умовно-соціальну спільноту, з якою індивід спів-відносить себе як з еталоном і на норми, думки, цінності та оцінки якої він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Іноді інгрупа та референтна група збігаються. Розрізняють нормативну та порівняльну функції групи. Нормативна виявляється у тому, що група є джерелом норм поведінки, соціальних настанов та ціннісних орієнтацій індивіда. Так, емігрант намагається якнайшвидше засвоїти норми та настанови корінних жителів тієї країни, до якої він приїхав, щоб не відрізнятись від оточуючих. Порівняльна функція виявляється у тому, що референтна група виступає як еталон, завдяки якому індивід може оцінювати себе та інших. Людина вибирає окремі референтні групи, належність або неналежність до яких для неї особливо бажана, та формує «Я»-образ, основується на оцінках цієї групи.

За характером взаємовідносин між членами групи розрізняють первинні та вторинні групи. У первинній групі кожний член бачить інших членів групи як особистостей та індивідуальностей. Таке бачення досягається завдяки соціальним контактам, що створюють інтимний, особистий та загальний характер внутрішніх групових взаємодій, до яких включаються численні елементи особистого досвіду. Члени таких груп, як сім'я, друзі прагнуть зробити соціальні взаємовідносини не-формальними та пом'якшеними. У вторинних групах соціальні контакти є безособовими та мають утилітарний однобічний характер. Усі контакти є функціональними відповідно до соціальних ролей.

Аналіз соціальної структури суспільства потребує, щоб одиниця, яка вивчається як елементарна частинка суспільства, поєднувала усі види соціальних зв'язків. Такою одиницею аналізу є мала соціальна група, соціальні відносини якої виступають у формі безпосередніх особистих контактів. Студентська група, де всі один одного знають та спілкуються в процесі навчання, а інколи і поза навчанням, — це мала група. З другого

боку, всі студенти вузів, що не мають постійного особистого спілкування, становлять велику соціальну групу. Мала група може бути як первинною, так і вторинною, відповідно до того, який тип взаємовідносин існує між її членами. Велика ж група може бути лише вторинною. Вивчення малих груп є дуже важливим, оскільки в них можна дослідити зародження соціальних процесів, механізми згуртованості, виникнення лідерства, рольових взаємовідносин.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, що об'єктивно розрізняються за своїм станом у системі соціальних зв'язків. Найважливішими соціальними спільнотами є: національно-етнічні утворення, що виникають на основі спільності історико-географічного походження та культури; демографічні, які пов'язані із соціально-біологічною природою людини; із розвитком суспільства виникають спільноти, що пов'язані з диференціацією діяльності людини, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком по-селенських утворень.

Отже, розглянемо такі соціальні підструктури суспільства: 1) національно-етнічну; 2) соціально-поселенську; 3) соціально-професійну; 4) соціально-демографічну; 5) соціально-класову (страти-фікаційну).

§ 2. Національно-етнічна структура

До етнічних спільностей належать сім'я, рід, плем'я, народність, нація. Вони об'єднуються на основі генетичних зв'язків і складають еволюційний ланцюг, початком якого виступає сім'я. Сім'я — най-менша кровноспоріднена група людей, пов'язана спільністю походження (баба, дід, батько, мати, діти). Кілька споріднених сімей, які вступили до союзу, утворюють рід. Роди об'єднуються у клани. Клан — група кровних родичів, які мають ім'я предка. Клан зберігав спільну власність на землю, кровну помсту, кругову поруку. Як пережитки первісного часу вони залишились у деяких регіонах Шотландії, в індіанців Америки, в Японії та Китаї. Кілька об'єднаних кланів складають плем'я. Воно являє собою більш високу форму організації, яка охоплює велику кількість родів і кланів, що мають особисту мову або діалект, територію, формальну організацію (вождь, племенна рада), спільні церемонії. Їх чисельність іноді становила десятки тисяч

людей.

У ході подальшого економічного і культурного розвитку племена перетворювалися на народності, які в свою чергу на найвищих стадіях розвитку перетворювалися у нації. Народності виникають в епоху рабовласництва і являють собою мовну, територіальну, економічну та культурну спільність. За чисельністю народність перевищує плем'я, кровнородові зв'язки не охоплюють народність. Народності (а певною мірою й інші донаціональні спільності) існують і сьогодні і не тільки у країнах, що розвиваються, а й у деяких індустріально розвинутих державах.

Нація — це форма спільності людей, що склалася історично, яка приходить на зміну народності. Її характеризують спільність економічних умов життя, спільність території, спільність мови, відомих рис психології (свідомість, інтерес, національний менталітет і т. ін.), а та-кож спільність національного складу характеру, який виявляється в особливостях культури та побуту.

У сучасному світі проживає близько 3,5 тис. націй, народностей, племен. Більшість народів складають багатонаціональні держави, якщо у країнах Європи нараховується майже 300 націй і народностей, у США, Канаді, Латинській Америці проживає близько 600 націй і народностей, то в Азії, Африці, Австралії — понад 2600 різних націй і народностей, племен і родів.

Сучасні етнічні процеси не є однорідними. 1970-80-ті роки стали зламними в історії багатьох держав та етносів у зв'язку з етнічним відродженням, яке охопило всі континенти планети. Наприклад, у Бельгії в 60-ті роки піднялася потужна хвиля виступів усіх етнічних груп, які прагнули політичного самовизначення. І у 1970 р. парламент прийняв основні закони, які стосуються національного питання, почалися конституційні реформи, які передбачають поділ країни на чотири автономні регіони за національно-етнічною ознакою (Фландрія, Валонія, Брюссель та район німецьких кантонів Ейнен та Мальнеді). Протягом 1980 р. було сформовано автономні уряди та за Конституцією 1994 р. країну оголошено федеральною державою, яка складається зі спільнот та регіонів.

В Іспанії починаючи з 1979 р. набули статусу автономії Каталонія, Басконія, Валенсія, Галісія та Балеарські острови. Етнічні мови поряд з кастильською стали офіційними внаслідок громадянського виявлення волі. У цілому країна була поділена на 17 великих

адміністративних одиниць — національних та територіальних. Національним автономіям були надані широкі права на використання природних ресурсів, великі можливості в розвитку національної культури, освіти тощо.

Характеризуючи етнонаціональні процеси, можна визначити серед них еволюційні, які викликають зміни всередині (наприклад, зміни класової структури, рівня освіти, статево-вікові тощо), та трансформаційні, які фіксують зміну самоідентифікації людей з приводу їх належності до певного етносу. Існує кілька типів трансформаційних процесів: асиміляція (поглинання одного етносу або його частини більш чисельним етносом), консолідація (об'єднання рівноправних етносів в один) та інтеграція — об'єднання певної кількості націй для посилення ефективності певних сфер життєдіяльності (наприклад, сучасних європейських країн).

Досить різноманітним за етнічним складом є населення України. Нині тут мешкає понад 100 національностей. Українці — головна складова національно-етнічної структури — становлять близько 77,8 % усієї людності і збільшують свою питому вагу. Росіяни становлять приблизно 17,3 % населення, а особи іншого етнічного походження — у межах 4,9 % (вони зменшують свою питому вагу в населенні України). На розвиток національно-етнічної структури населення України протягом останнього десятиріччя значно вплинула мала зовнішня міграція. Розпад Союзу призвів до виникнення етнічної міграції на його колишній території. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років українці та кримські татари масово поверталися в Україну. Разом з українцями, переважно у складі мішаних родин, прибували й росіяни, питома вага яких у національно-етнічній структурі іммігрантів мало поступалася питомій вазі українців. Євреї в цей час інтенсивно емігрували до США, Ізраїлю та Німеччини. Після різкого зниження рівня життя населення в 1992-1993 рр. на зміну притягальному факторові прийшов фактор відштовхуючий. Активізувалась еміграція росіян. Упродовж 1998 р. з України до Росії виїхало вдвічі більше росіян, ніж приїхало звідти в Україну. Міграційне сальдо по росіянах між Україною й Росією становило мінус 22 тис. чоловік, а враховуючи нерозподілені по країнах прибуття (вибуття) росіян — приблизно 30 тис. чоловік.

Українці мають багатий та цілком позитивний досвід взаємодії з іншими етнічними угрупованнями, з якими їм доводилося жити у складі єдиної держави. Це було результатом зваженої національної політики, яка виступає основою гармонізації міжнаціональних відносин.

Соціальні перетворення другої половини 80-х років ХХ ст. зумовили зміст національного самоусвідомлення та розвиток національної культури. 28 жовтня 1989 р. прийнято закон

про мови в Україні, що надає статус державної українській мові та гарантує вільне функціонування й розвиток мов усіх національностей, які проживають в Україні. На межі 80-90-х років ХХ ст. відкриваються сотні факультетів з вивчення польської, болгарської, єврейської, кримсько-татарської та інших мов, видаються словники, розмовники і т. ін. В Україні почали діяти численні національні товариства культури національних меншин. Основи національної політики Української демократичної держави викладено в Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Підкреслюючи необхідність національно-культурного відродження українського народу, ці документи гарантують всім етнічним меншинам та окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Документи стали правовою основою для збереження міжнаціональної злагоди в Україні.

§ 3. Соціально-поселенська структура

Величезний вплив на соціальні процеси в суспільстві має поселенська структура. Вона включає різноманітні види поселенських утворень: сільських і міських.

Село було ранньою формою поселення, типовою для аграрної епохи. Село — це територіально розосереджена форма розселення людей, зайнятих переважно сільськогосподарською працею. Його характеризують відносно невелика чисельність мешканців, які пов'язані родинними зв'язками, перебувають у регулярних контактах, об'єднаних загальним світоглядом, ментальністю, мотивацією. Під впливом індустріальної епохи село стає аграрно-індустріальним. Його індустріальність виявляється у виробництві предметів споживання, у зручностях побуту тощо.

Місто є значно розвиненішою і такою, що виникла пізніше за село, формою поселення. Місто — це відносно щільна і постійна концентрація людей, які забезпечують себе засобами для існування в основному за рахунок несільськогосподарської діяльності. Міста — відносно недавнє явище в людській історії. Тільки в епоху неоліту було створено відповідні умови для існування великих поселень людей. Для виникнення міст потрібними були новації. По-перше, культивування рослин і приручення тварин дало людям можливість «виробляти» їжу, за рахунок чого зростала чисельність населення в осілих

людських общинах. По-друге, у період між 6000-4000 рр. до н. е. такі нововведення, як винахід плуга, який тягнули воли, колісного воза, човна, металургії, іригації і окультурення нових рослин, надали змогу інтенсивніше і продуктивніше використовувати досягнення епохи неоліту. Коли ці технічні досягнення почали застосовувати у місцевостях з найсприятливішими кліматом, ґрунтом, водою і топографією, результатом була достатньо продуктивна економіка, що привела до концентрації в одному місці людей, які самі не вирощували їжу для себе. Такі сприятливі умови спостерігалися в долинах широких річок з алювіальними ґрунтами, які не виснажувалися в результаті їх послідовного використання, із сухим кліматом, що зводив до мінімуму вилуговування ґрунту, з великою кількістю сонячних днів на рік і з найближчою річкою, що дає запас води для зрошування ґрунту. Серед ранніх центрів розвитку міст можна назвати Месопотамію, долину Ніла в Єгипті, долину річки Інд в Індії і басейн Хуанхе в Китаї.

У цілому слід зазначити, що в місті кількість населення є значно більшою, ніж у селі, рідкими є безпосередні контакти, меншою згуртованість (не такі однакові світогляд, ментальність і мотивації), слабкішими сімейні узи, наявні різні соціальні і етнічні групи, помітнішими є соціальна нерівність, динамічніший розвиток, частішими і гострішими є соціальні конфлікти. Місто виконує різноманітні функції: економічну (забезпечує ефективне використання індустріального і науково-технічного потенціалу, трудових і природних ресурсів), політичну (пов'язану з організацією політичного життя), культурно-виховну (організація системи освіти, виховання і культурно-просвітницької діяльності), соціально-побутову (організація побуту, задоволення побутових потреб населення), демографічну (формування населення, трудових ресурсів, регулювання міграційних процесів, охорона здоров'я), екологічну (доцільне використання природних ресурсів і охорону навколишнього середовища).

Основною тенденцією розвитку поселенської структури є зростання ролі і питомої ваги міст (урбанізація). Якщо у 1800 р. у світі було менше 50 міст з населенням 100 тис. людей чи більше, то в 1950 р. налічувалося вже 906 таких міст, а в 1980 р. — 2002 міста. У наш час у світі налічується 26 міст з населенням понад 5 млн людей, 71 місто з населенням від 2 до 5 млн і 128 міст з населенням 1-2 млн жителів. Для багатьох країн міський спосіб життя є переважаючим. Так, якщо в 1974 р. міське населення становило 38 % населення світу, то в 2000 р. — 48 % (у розвинених країнах — 80 %, у таких, що розвиваються, — 44 %).

Загальною тенденцією розвитку поселенської структури є її ускладнення. Модель «місто-село» вже не вичерпує всього різноманіття зв'язків. Активний процес урбанізації приводить до появи зв'язків «місто-місто», «місто-передмістя», «місто-тимчасові поселення на селі в літній період» для забезпечення відпочинку і відновлення сил. У багатьох західних суспільствах стираються колишні відмінності між містами і сільськими

місцевостями у міру того, як світ, за висловом Маршалла Маклухана, стає «уселенським селом» (global village). У ба-гатьох випадках сільськогосподарські райони, розташовані між місь-кими центрами, також зазнають впливу урбанізації, внаслідок чого утворюється мегаполіс. У 1950-ті роки у світі було два мегаполіси — Нью-Йорк і Лондон, в 1980-ті роки — три мегаполіси з чисельністю населення понад 20 млн людей, до 2025 р. у світі буде понад 20 мега- полісів.

Урбанізація — суперечливий процес, що характеризується як по-зитивними, так і негативними рисами. Найважливіші позитивні риси урбанізації пов'язані з прогресивним розвитком виробництва, науки, техніки і суспільства в цілому. Більше людей дістають можливості для розвитку своїх здібностей, вибору професій. До негативних рис урба-нізації слід віднести загострення соціально-економічних проблем, що наочно виявляється в розриві між містом і селом у галузі економіки, у рівні розвитку культури і освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я і т. ін.; загостренні проблем забезпечення житлом мешканців міста і т. ін. Демографічні негативні наслідки урбанізації виявляються в нестійкості сім'ї, зниженні природного приросту населення, погір-шенні здоров'я. Економічні — у збільшенні витрат на соціальну інф-раструктуру, охорону навколишнього середовища, у транспортних витратах. До соціальних наслідків належать великі витрати на пере-міщення до місця роботи, до місць відпочинку, ослаблення соціально-го контролю, зростання поведінки, що відхиляється, зростання соці-альної напруженості. Соціально-психологічні наслідки — це ослаблен-ня споріднених зв'язків, анонімність спілкування і пов'язана з ними самотність, зростання емоційних психологічних навантажень. Еколо-гічні — руйнування навколишнього середовища, забруднення води, повітря і т. ін.

Поселенські утворення постійно перебувають у полі зору соціо-логів. Різні аспекти життя села як соціально-територіальної спільнос-ті вивчає соціологія села. Об'єктом її дослідження є сільське населен-ня, а предметом — закономірності виникнення, функціонування і роз-витку сільської територіальної спільності, соціально-економічні зміни на селі, зміна характеру сільськогосподарської праці, соціальні аспек-ти міграції сільського населення, соціальна структура, спосіб життя сільського населення, особливості соціального клімату села, сільська сім'я, організація дозвілля на селі, престиж сільськогосподарських професій тощо. Усе це в сукупності дає можливість зрозуміти сільський спосіб життя. Спосіб життя визначається як сукупність стійких, типо-вих, реальних форм життєдіяльності, узятих в єдності з її умовами. Для сільського способу життя характерні: переважна зайнятість на-селення в сільському господарстві і пов'язаних з ним галузях; нижчий (у порівнянні з промисловістю) рівень технічної озброєності і про-дуктивності праці, а отже, і нижчий рівень доходів і споживання на-селення; малі розміри поселень; нерозвинена мережа дорожньо- транспортних зв'язків з містами і сільськими поселеннями; невисокий рівень соціального і культурно-побутового обслуговування; специфіч-на система ціннісних орієнтацій і норм поведінки, характерних для сільських жителів.

Місто як поселенське утворення вивчається різними галузями наук: економічною, історичною, містобудуванням, архітектурою, географією, демографією тощо. Соціологія на відміну від цих наук вивчає місто як єдиний організм, як цілісну, відносно самостійну соціально- економічну і культурну систему. Виділяються і вивчаються такі елементи міста: 1) господарська сфера; 2) соціально-побутова інфраструктура (житлово-комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, побутове обслуговування, охорона здоров'я, дошкільне виховання, транспорт, освіта, матеріальна база культури); 3) природне середовище; 4) управління містом.

Перші праці з соціології міста виникли на початку ХХ ст. Це роботи М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Бюхера та ін. М. Вебер звернув увагу на зв'язок міських поселенських утворень з індустріалізацією. Соціологи показали відмінність сучасного їм індустріального суспільства від аграрного. Якщо основною формою поселенських утворень аграрного суспільства були невеликі сільські спільноти в кілька сот людей, ба-гато хто з яких перебував у споріднених зв'язках, то в індустріальному суспільстві найхарактернішою формою стають міські утворення, що охоплюють великі маси людей. Безпосередні контакти, коли всі знали один одного, змінили складні опосередковані зв'язки. М. Вебер визначав місто як таке велике поселення, де взаємне особисте знайомство один з одним, що полегшує сусідські зв'язки, відсутнє. Незначну соціальну мобільність змінили інтенсивні соціальні переміщення. Строгий соціальний контроль спільноті за поведінкою членів, який здійснювався за допомогою звичаїв і традицій, в індустріальному суспільстві змінили численні строго формалізовані правові норми.

Соціологи вивчають суперечності у функціонуванні, розвитку міста. Найбільше їх цікавить проблема збалансованого розвитку міста, зокрема, господарської сфери і інфраструктури, матеріальних умов і духовних процесів тощо. Так, у сучасній соціології склалися три теоретичні моделі міських структур: теорія концентричних кіл, теорія секторної структури і теорія декількох центрів.

Модель концентричних зон була розроблена соціологами з університету Чикаго в період між Першою і Другою світовими війнами. Згідно з їх баченням місто набуває форми концентричних кіл, кожна з яких має чіткі відмітні характеристики: центральний діловий район (розташовуються магазини роздрібної торгівлі, фінансові установи, готелі, театри і підприємства, що відповідають потребам покупців з ділової частини міста), перехідна зона (житловий район, що переживає стан занепаду унаслідок наступу на нього ділової частини міста і промислових підприємств), робочі квартали (проживають «блакитні комерці» і низькооплачувані «білі комерці»), житлові зони (проживають дрібні підприємці, професіонали і управлінський персонал), приміська зона (жителі якої регулярно їздять

на роботу до ділового центру міста).

Секторна модель Гомера Хойта базується на твердженні, що великі міста складаються не з концентричних кіл, а швидше з ряду секторів. Райони, де житло є порівняно недорогим, часто набувають клиновидної форми і тягнуться від центру міста до його околиці. У міру зростання міста дорогі райони починають виступати за міські межі, залишаючись при цьому в тому самому секторі. Престижні і дорогі райони не утворюють концентричної зони навколо околичних районів міста, а типово розташовуються із зовнішнього краю декількох секторів. Промислові райони тягнуться уздовж річкових долин, русла річки або залізничного полотна, а не розташовуються по концентричному колу навколо ділового центру міста.

Модель безлічі центрів описує місто як структуру, що має не один, а кілька центрів. Кожен центр спеціалізується в конкретній діяльності і накладає свій відбиток на навколишню частину міста. Наприклад, діловий центр фокусується на комерційній і фінансовій діяльності. До числа інших центрів входять: зона «яскравих вогнів» (театри й інші розважальні заклади), зона урядових установ, центр оптової торгівлі, зона важкої промисловості і медичний комплекс. Модель безлічі центрів більш придатна для опису унікальних характеристик, властивих конкретним міським структурам, ніж для виявлення універсальних просторових характеристик у всіх містах.

Сьогодні соціологами активно вивчаються міський спосіб життя, його суперечності, екологічні наслідки. Для міського способу життя на відміну від сільського характерна велика різноманітність форм трудової діяльності, великий вибір соціальних позицій, постійне інтенсивне соціальне переміщення, а отже, великі можливості для розвитку здібностей людини, самоосвіти, споживання культурних цінностей. Цьому сприяє розвиток сфери обслуговування, але, з другого боку, посилюється залежність городянина від підприємств торгівлі і побутового обслуговування, зростає соціальна суперечність життя. Якщо в сільській місцевості переважає спілкування за тери-торіальним принципом, то в міському середовищі — за виробничим. У міському способі життя виявляються і негативні наслідки урбаністичного процесу.

§ 4. Соціально-професійна структура

Динаміку розвитку соціальної структури суспільства не можна уявити поза динамікою її соціально-професійних змін. Вступаючи у трудове життя, людина неминуче стикається з необхідністю професіоналізації своєї діяльності, тобто спеціалізації за будь-якою професією, оволодіння нею і пов'язаною з нею певною кваліфікацією (тобто вона повинна індивідуально засвоїти суспільно вироблену систему знань і практичних навиків, необхідних для цього виду трудової діяльності).

Під професіоналізацією, перш за все, розуміють процес виникнення і розвитку, що історично заглиблюється, всіх нових професій і спеціальностей як наслідок безперервного прогресу розподілу праці. Розподіл праці і професійна спеціалізація — закономірність історичного розвитку. У Стародавній Греції в V-IV ст. до н. е. нараховувалося близько 50 професій: каменярі, теслярі, гончарі, шорники, майстри з обробці металів та ін. У XIV ст. у Франкфурті-на-Майні існувало вже близько 200 професій. Словник професій, опублікований у США в 1965 р., вже містив опис майже 22 тисяч видів робіт або понад 35 тисяч найменувань професій і спеціальностей. У наш час, за підрахунками фахівців, у світі нараховується 50 тисяч професій.

Процес професіоналізації має дві сторони — соціальну і індивідуальну. У широкому соціальному значенні професіоналізація означає створення і розвиток суспільних інститутів, а також правил і норм, пов'язаних із формуванням професійної структури суспільства, із зростанням загальних вимог до спеціалізації працівників. У вузькому значенні процес професіоналізації означає формування професійних груп, що мають специфічні інтереси і цінності, а також професійні позиції і ролі.

В індивідуальному значенні професіоналізація означає придатність і готовність до виконання цієї професійної ролі. Придатністю можна вважати реалізацію психофізіологічних даних (здібностей) працівника стосовно певного виду праці, готовністю — єдність знань, навиків і бажань виконувати цю працю.

Польський соціолог Я. Щепанській дає таке визначення професії: «Це система дій, внутрішньо, гармонійно пов'язаних між собою, яка заснована на певному знанні й умінні і спрямована на створення певного предмета або благ, що задовольняють потреби (у широкому розумінні) ... виконання цих дій є економічною основою існування як самого працівника, так і його сім'ї».

Істотними ознаками професії є такі:

- професія завжди персоніфікована, тобто вона належить людині, вона є її носієм;
- професія має об'єктивні підстави своєї появи, оскільки її виникнення можливе тільки при відокремленні певної сукупності трудових функцій, закладених в об'єктивних чинниках праці і їх затребуваності. Цим обумовлена, з одного боку, її об'єктивна необхідність в суспільній праці, а з другого — її прояви як якісної форми праці, пов'язаної з людиною, її здібностями;
- основою будь-якої професії є професійні знання, уміння, навички, професійний і чуттєвий досвід людини;
- професія виступає найважливішою формою особового самовираження і задоволення потреб людини і суспільства;
- професії можна набути або шляхом спеціальної освіти і підготовки, або шляхом тривалої практичної діяльності в певній професійній галузі.

З цього виходить, що будь-яка професія має об'єктивні і суб'єктивні підстави. Розглядаючи об'єктивну сторону, не можна не згадати про поняття «посада», оскільки між професією і посадою існує тісний взаємозв'язок. Вона виявляється у тому, що їх формують об'єктивно існуючі трудові функції, обов'язки, які обумовлені засобами праці, об'єктом праці, умовами реалізації праці людини. Їх зміна в сукупності або окремо приводить до зміни складу і змісту професійно-кваліфікаційних вимог, яким повинен задовольняти працівник, що здійснює професійну діяльність і обіймає певну посаду. У свою чергу, зміна вимог до працівника викликає зміну його здібностей, перетворюючи їх на професійні здібності, якості фахівця, професіонала.

Суб'єктивною підставою професії виступає те, що вона є сукупністю цілеспрямовано

сформованих і набутих якостей людини, професійних здібностей, а тому належить людині і є суб'єктивованою формою праці. Таким чином, трудова функція належить посаді, робо-чому місцю, а професія — самому працівнику.

Оскільки професія є складним, комплексним явищем, її можна розглядати як сукупність декількох елементів, об'єднаних у такі групи: 1) елементи, що характеризують об'єктивні підстави професії і пов'язані з трудовим процесом; 2) елементи, що характеризують підготовку працівника до виконання даного виду праці; 3) елементи, що характеризують інституціоналізацію професії.

До першої групи елементів належать такі: сфера діяльності; вид праці (розумовий, фізичний); зміст трудових функцій; професійні обов'язки; основні виробничі операції; знаряддя праці; предмет (об'єкт) праці; результат праці; рівень технічної складності, автоматизації; робоче місце; робоча поза; санітарно-гігієнічні умови праці; професійні комунікації; психофізіологічні вимоги до працівника; пільги і компенсації; перспективи професійного зростання.

Друга група елементів включає загальну освіту і спеціальну професійну підготовку працівника — професійні знання, уміння, навички, досвід, а також його кваліфікацію. Загальноосвітній мінімум є необхідною передумовою професійного розвитку. Навіть професії мало-кваліфікованої праці (наприклад, вантажника, такелажника) і ті вимагають певних загальноосвітніх знань, здобутих у середній школі. Для участі в сучасному виробництві працівник зобов'язаний мати не тільки загальні, але і спеціальні знання трудових функцій, які йому належить виконувати. Це завдання реалізує мережа спеціальних навчальних закладів, починаючи від класів трудового навчання в школах, ліцеїв, коледжів, технічних училищ, і кінчаючи вузівською і післявузівською системами підготовки. Працівник, що одержав спеціальну підготовку і включився у процес праці, удосконалює свої знання, трудові уміння і навички. У цьому реальному зв'язку працівника з процесом праці формується його здатність виконувати дану роботу. Кваліфікація характеризує ступінь професійної підготовки працівника. Це сукупність таких якостей працівника, як: знання, або рівень загальної і спеціальної підготовки; уміння, або ступінь практичного опанування даного виду робіт; індивідуальні (особисті) ознаки працівника, серед яких виділяють професійну придатність і готовність до цього виду праці. Професійна придатність визначається як сукупність психофізичних властивостей працівника, що вказують на його відповідність або невідповідність даному виду праці. Професійною готовністю можна назвати поєднання підготовки працівника і його бажання виконувати дану роботу.

Третя група елементів, що характеризує професію, свідчить про офіційне суспільне її визнання, тобто про інституціоналізацію. Інституціоналізованою професією стає з моменту офіційного віднесення її до системи суспільного розподілу праці. На основі такого віднесення ви-робляється соціальний статус професії, який характеризує офіційне і неофіційне визнання її необхідності і популярності. Виділяють дві форми статусу: економічну і престижну. Економічний статус залежить від рівня матеріальної винагороди, передбачуваної (актуально або потенційно) при виборі і реалізації професійного шляху. Престижний статус професії визначається змістовністю (творчим характером) даного виду праці і ступенем популярності професії.

Сучасний світ характеризується постійною появою нових професій. Нещодавно з'явилися такі нові професії, як брокер, дилер, агент служби зайнятості, податковий інспектор, агент з реклами, соціальний працівник, гувернантка, веб-майстер, бренд-менеджер тощо. На появу нових професій впливають чинники, пов'язані зі зміною змісту і характеру праці під впливом науково-технічного прогресу, упровадження нових технологій, зокрема інформаційних, їх ускладнення, переходу до ринкових економічних відносин, зміни форм організації виробництва і праці, умов підготовки працівників, як-от:

- зміна функцій праці. Прості, вузькі, одноманітні функції спеціалізованої праці при обслуговуванні верстатів, конвеєрів змінюються комплексом нових, складніших функцій з управління, контролю, налашки, ремонту, програмування роботизованого виробництва;
- унікалізація праці. Зростає кількість найменувань професій, що не мають аналогів, які вимагають від працівників високої кваліфікації і водночас створюють особливу форму мобільності, що виявляється в межах вибраної професії. Наприклад, в Японії підприємці пропонують кожному своєму працівнику особливе, єдине найменування його спеціальності, виділяючи її почесність і важливість;
- зміна у структурі кваліфікаційного комплексу працівника. Якщо раніше його основним компонентом були навички і уміння, залежні від досвіду роботи, то тепер основного значення набувають знання. За умов динамічного суспільного виробництва постійно змінюються завдання господарських одиниць і методи їх реалізації, у зв'язку з чим у діяльності працівників все більшого значення набувають знання сучасних методів вирішення проблем, що виникають. Збільшується частка працівників, яким притаманні широта і різноманіття знань, зростає значущість творчих здібностей працівників.

Професіоналізація людської діяльності приводить до появи професійних груп. Професійна група — це закріплення конкретних видів праці за певними групами людей, це об'єднання людей спільністю знань і навиків. Матеріальною основою відокремлення професій є знаряддя праці і технологічні процеси, а ступінь їх диференціації обумовлюється рівнем розвитку виробництва. Сукупність взаємозв'язаних професійних груп і є професійною структурою як однієї з підсистем соціальної структури суспільства.

Професійна група, як правило, має особливу культуру (субкультуру), зовнішнім виявом якої може бути професійна мова, що складається із спеціальних зворотів і термінів, які є зрозумілими членам групи і відрізняють цю групу від інших професійних груп. Професійна культура включає також особливі форми солідарності представників даної професії, що входять до різних організацій. Щоб показати, що професійна солідарність не має локалізованих групових обмежень, вводиться поняття професійного середовища (робоче середовище, середовище юристів, середовище вчених). Тут фіксуються ознаки, поширені на всіх учасників відповідних видів праці.

§ 5. Соціально-демографічна структура

Соціально-демографічна підструктура є невід'ємним елементом, важливою складовою соціальної структури суспільства. Вона тісно пов'язана з етнічною, поселенською, професійною, класовою підструктурами, результатом чого є їх взаємовплив і взаємодія. Відповідно до соціально-демографічної підструктури суспільство поділяється на певні соціальні групи, спільноти за такими критеріями: стать, вік, сімейний стан, тощо.

Статева структура — важливий фактор шлюбності (процесу укладання шлюбів) і формування сімейної структури населення. У демографії використовують два типи відносних показників для характеристики співвідношення статей. Перший тип — відсоткова частка населення певної статі в загальній кількості населення. І, другий, більш прийнятливий, демонструє кількість чоловіків на 1000 жінок чи, навпаки, кількість жінок на 1000 чоловіків.

Статева структура населення складається під впливом трьох загальних факторів: 1) співвідношення статей серед немовлят; 2) статеві різниці у смертності; 3) статеві різниці в інтенсивності міграції населення.

Так, більшість населення нашої країни становлять жінки — 53,7 %. При цьому співвідношення між чоловіками і жінками неоднакове у різних вікових групах. У дитячому і юнацькому віці хлопців дещо більше. Але вже в середньому віці співвідношення поступово змінюється на користь жінок, у старшому віці чоловіків майже у два рази менше, ніж жінок.

Тип вікової структури населення можна визначити за співвідношенням таких груп: 1) діти та підлітки до 16 років; 2) молоді люди від 16 до 30 років; 3) люди середнього віку 30-55 років; 4) люди похилого віку — 55 років і старші. Визначають три основні типи вікової структури населення:

- прогресивний — з великою часткою дітей у загальній кількості населення, якій відповідає високий рівень природного приросту населення;
- стаціонарний — з рівною часткою дитячих і дорослих вікових груп (природний приріст населення перебуває на постійному рівні);
- регресивний — з великою часткою дорослих і літніх людей; цьому типу вікової структури відповідає низький рівень народжуваності.

Вікова структура населення України має регресивний тип відтворення поколінь, що веде до «старіння нації». За шкалою ООН, старим населення вважається тоді, коли частка людей віком понад 65 років становить більше 7 %. В Україні вона загалом досягла 15,9 %, а серед сільських жителів — 19,8 %. Тому населення країни оцінюють як дуже і дуже старе.

Старіння населення — це процес, характерний для всіх європейських держав, але висока частка літніх людей там досягається, головним чином, тривалістю життя, а в Україні — за рахунок зменшення кількості дітей. Важливими наслідками старіння населення, як зазначають західноєвропейські дослідники, є, крім погіршення демографічних показників, ще й такі: зниження здатності до оволодіння новими професіями і застосування нових технологій, негативний вплив на ефективність виробництва, бо з віком величина зарплати збільшується, а продуктивність праці зменшується.

Сімейний стан людини — це її положення стосовно інституту шлюбу відповідно до законів та традицій країни. Шлюбна структура населення — це розподіл населення за шлюбним станом, зазвичай у сукупності з віком та статтю. Тому часто кажуть шлюбно-вікова структура.

Таким чином, об'єктом аналізу демографічної підструктури є кількість і якість населення, що виражається через чисельність і темпи зростання, чисельність і склад сімей, структуру населення за статтю, віком, станом здоров'я.

Факторами, що впливають на чисельність населення, є народжуваність, смертність, шлюбність, міграція.

Народжуваність — частота дітонародження у тій чи іншій сукупності населення. Вона виражається як відношення кількості народжених дітей до тієї чи іншої чисельності населення (наприклад, до загальної кількості, до жінок дітородного віку і т. ін.). Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства. Потенційна можливість дітонародження — плідність — реалізується у сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально обумовлених потреб і врегульована соціальними і культурними нормами, традиціями, громадською думкою.

Смертність — це процес вимирання населення. Він складений із сукупності одиничних смертей, які настають у різному віці серед різних верств населення. Її вимірюють відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або його окремих груп, диференційованих за статтю, віком, соціальною належністю, територією. Разом з народжуваністю смертність забезпечує безперервність процесу відтворення населення.

У широкому розумінні слова під шлюбністю розуміють усі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, тобто всі випадки зміни шлюбного стану. Шлюбність — це процес утворення подружніх пар, який включає в себе укладання як перших, так і по-вторних шлюбів. Поняття шлюбності поєднано з процесами овдовіння та розлучення та становить разом з ними відтворення шлюбної структури населення.

З поняттями кількості й якості населення тісно пов'язана категорія міграції. Під останньою розуміють усі види переміщень у просторі, що приводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій. Міграції супроводжуються збільшенням або скороченням чисельності населення, зміною його статево-вікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу, соціальної структури територіальних спільнот як у місцях виходу, так і в місцях поселення мігрантів.

Молодь як соціально-демографічна група. Молодь — це соціально-демографічна група, що переживає період становлення соціальної зрілості, адаптації до світу дорослих і майбутні зміни. Молодь має рухомі межі свого віку, вони залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, рівня культури, умов життя.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі: 11-25, 15-28, 16-24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору (14-35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загально-прийнятих у 60-70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відбиває об'єктивні процеси розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з другого — розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Молодь як особлива соціальна група постійно перебуває у фокусі досліджень соціологів, оскільки саме вона є чутливим індикатором змін, що відбуваються, і визначає в цілому потенціал розвитку суспільства. Від того, наскільки вивчені світ цінностей сучасної молоді, її установки, життєві плани, багато в чому залежить ефективність заходів, що розробляються, у галузі освіти, у сфері праці і зайнятості. Не зрозумівши суспільства, в

якому живе молодь, не можна зрозуміти саму молодь та її специфічні проблеми.

Молодь необхідно розглядати як самостійну систему усередині загальної соціальної системи, визнаючи внутрішні і зовнішні взаємозв'язки елементів цих систем залежно від конкретних функцій. Молодь як органічна частина суспільства на кожному етапі його розвитку виконує інтеграційні функції, об'єднуючи і розвиваючи досвід попередніх поколінь, сприяючи соціальному прогресу. При цьому важливою функцією молоді є трансформація з минулого в майбутнє культурної та історичної спадщини всього людства за умов природно-го розвитку соціальної системи. Таким чином, молодь є рушійною силою процесу розвитку суспільства, що потребує участі всіх елементів соціальної системи в її формуванні і напрямі процесу розвитку шляхом прогресу.

Характерні риси демографічної ситуації в Україні. Демографічна ситуація — це прояв особливостей відтворення населення по основних його процесах у конкретному часі і місці (регіоні, країні). Вона визначається структурою населення і характером його руху, видами, типами і режимом відтворення, рівнем народжуваності і смертності, кількістю шлюбів та розлучень. В основі всіх цих процесів лежить соціально-економічне становище в країні.

Демографічна ситуація в Україні має такі характерні риси та перспективи:

- перевага смертності над народжуваністю. Вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя при народженні — 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України неухильно скорочуватиметься. За оптимістичним варіантом прогнозу, до 2026 р. загальна чисельність населення України скоротиться до 43,3 млн осіб, а за песимістичним — до 40,4. Відповідно неминуче зростатимуть рівні навантаження на населення працездатного віку, що викликатиме низку соціально-економічних проблем, які вимагатимуть посиленої уваги органів влади;
- інтенсивно скорочується найбільш продуктивна група населення віком від 20 до 30 років завдяки міграційним процесам. Від'їзд молоді суттєво знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу України. Досягнувши на певному етапі

критичної маси, цей процес створює серйозні перешкоди для національного відродження країни.

Основні напрями демографічної політики в Україні. Стратегічне значення демографічного фактора має непересічне значення для майбутнього розвитку держави. Тому в практику державного управління необхідно запровадити принципи орієнтації розвитку країни, передусім на інтереси населення та сім'ї, на забезпечення умов їх всебічного розвитку і реалізації. Центральну роль у цьому мають відігравати: подолання бідності; глибоке реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються провідні важелі репродуктивних і міграційних настанов, вітальної поведінки, здорового способу життя; забезпечення ефективної зайнятості, яка має стати надійною гарантією належного рівня життя не тільки для самого працюючого, а і для його утриманців.

Основною складовою демографічної політики має бути збереження і поліпшення здоров'я населення як одного з найважливіших пріоритетів нації, що дбає про своє сучасне і майбутнє. Це сприятиме не тільки зниженню смертності та відповідному пом'якшенню депопуляції, але й загальному благополуччю суспільства, гуманізації його розвитку.

Поліпшення умов розвитку сім'ї та дітородної функції населення. Слід забезпечити подальший розвиток системи надання житлових і споживчих кредитів молодим сім'ям із частковим їх погашенням при народженні дитини; сприяти модернізації та розвитку на якісно новому рівні системи дитячого дошкільного виховання і ранньої освіти дітей, підвищенню якості обслуговування, використанню нових форм організації роботи на засадах різних форм власності.

Пом'якшення негативних наслідків процесу старіння. Основним завданням у цій сфері має бути максимально повне використання життєвого досвіду літніх людей, створення для них умов гідного життя.

Активна міграційна політика. Активізувати захист інтересів громадян України за кордоном шляхом впровадження спеціальних посад у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створення спеціальних приймалень, забезпечення юридичних консультацій.

Інформаційне та наукове забезпечення демографічної політики — забезпечити систематичне висвітлення у засобах масової інформації розвитку демографічних, зокрема міграційних процесів.

§ 6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

Різноманітність відносин, ролей, позицій породжує відмінності між людьми у кожному конкретному суспільстві. Виникає потреба певним чином упорядкувати ці відносини між категоріями людей, які розрізняються за багатьма аспектами.

Існує велика кількість моделей соціально-класових структур, при чому соціологи вважають, що в сучасному суспільстві основа цих структур є незмінною, змінюються лише окремі структурні одиниці залежно від культурних, економічних та інших особливостей кожного суспільства. Визначення класових позицій індивідів та груп здійснюється за допомогою складних індексів, які дозволяють оцінити позиції індивідів та груп за багатьма вимірюваннями.

У сучасних суспільствах співіснують кілька систем нерівності (або ієрархії): влади, власності, престижу. Для опису системи нерівності між групами (спільнотами) людей у соціології використовують поняття «соціальна стратифікація» (від лат. *stratum* — настил, шар і *ficatio*, від *facio* — роблю). Отже, стратифікація — це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ унаслідок їх становища в соціальній ієрархії. Кожне суспільство має свою систему соціальних стратифікацій. Існує два її різновиди: закрита (жорстка) та відкрита. Закрита стратифікація передбачає існування жорстких меж страт, заборони переходу з однієї верстви до іншої (кастовий лад в Індії, каста у деяких країнах Африки). Однак у сучасному суспільстві поширена відкрита стратифікація, яка не має формальних обмежень для переходу з однієї верстви до іншої. Стратифікація припускає, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування, тобто розташування соціальних позицій за їх вагомістю.

Для визначення всього спектра відмінностей між людьми існує поняття соціальної диференціації, стосовно якої соціальна стратифікація виступає як часткове поняття. Термін «диференціація» вживається для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів та організацій. Саме диференціація зумовлює майнову, статусну та владну нерівність. Крім того, диференціація включає і такі соціальні відмінності, які не пов'язані з соціальною нерівністю.

У теорії стратифікації в центрі уваги постійно перебуває проблема рівності — нерівності. Під рівністю розуміють рівність особисту, рівність можливостей досягти бажаних цілей, рівність умов життя (до-бробут, освіта та ін.), рівність результатів. Нерівність виявляється у тому самому. На особливу увагу заслуговують розподіл прибутків та добробуту, відмінності в якості та тривалості освіти, участь у політичному житті, у владних структурах, володіння власністю та рівень пре-стижу.

Дослідження основних компонентів нерівності, як правило, починається з поняття влади, що розглядається як спроможність суб'єкта в своїх інтересах визначати цілі та напрями діяльності інших соціальних суб'єктів (безвідносно до їх інтересів), розпоряджатися матеріальними, інформаційними та статусними ресурсами суспільства, формувати та нав'язувати правила та норми поведінки (встановлення заборон та приписів), надавати повноваження, послуги та привілеї. Крім того, поміж соціальними суб'єктами існують взаємозв'язки, за яких один суб'єкт перетворює іншого на об'єкт своєї дії. У структурі владних відносин основою є розпорядження ресурсами, що дозволяє суб'єктові підкоряти собі інших людей.

Другий компонент соціальної нерівності — це власність, яка є одним із важливих соціальних інститутів. Це основне економічне відношення між індивідуальними та груповими учасниками процесу виробництва, що опосередковане їх ставленням до засобів виробництва. Власність розкривається як процес розпорядження, володіння та привласнення. Це означає, що власність є владними відносинами, формою економічної влади, тобто владою власника предмета над тими, хто ним (предметом) не володіє, але потребує його. Багатство та бідність створюють багатомірну стратифікаційну ієрархію.

Третім компонентом вимірювання нерівності є соціальний престиж, що, безумовно, визначається двома першими. Американський соціолог Л. Уорнер, спираючись на існуючі уявлення про соціальну нерівність, виділяє п'ять ознак класу (верстви): рід занять, джерело доходу, розмір доходу, район мешкання, тип житла. Відповідно до цього він поділяє суспільство на три класи (або верстви): вищий, середній, нижчий, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію, тобто кожний має дві верстви — вищу та нижчу.

Однак у суспільстві відбуваються постійні зміни, переміщення людей та соціальних груп з одного класу (верстви) до іншого, переміщення в межах однієї верстви з однієї групи до іншої, зміна владних верств, створення нових соціальних груп та ін. Усі соціальні переміщення особистості або соціальної групи включаються у процес мобільності. За визначенням П. Сорокіна, «під соціальною мобільністю розуміють будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта чи цінності, створеної чи то модифікованої завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої». Він відрізняє два типи соціальної мобільності: горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна мобільність — це перехід від однієї соціальної позиції до іншої, що лежить на тому ж рівні, наприклад, перехід студента з однієї групи до іншої. Індивід не змінює соціального статусу, він залишається в тій самій соціальній верстві.

Важливішою є вертикальна мобільність, коли внаслідок сукупності соціальних взаємодій індивід або соціальний об'єкт переміщується з однієї верстви до іншої (наприклад, службове підвищення — професійна мобільність, істотне поліпшення добробуту — економічна вертикальна мобільність або перехід до іншого рівня влади — політична вертикальна мобільність). Суспільство може підвищувати статус одних індивідів та знижувати статус інших. Залежно від цього розрізняють висхідну та низхідну соціальну мобільність, тобто соціальне піднесення та соціальний спад. Висхідні течії мобільності існують у двох основних формах: як індивідуальне піднесення (індивідуальна мобільність) та як створення нових груп індивідів із включенням груп до вищої верстви поряд з існуючими групами цієї верстви або замість них (групова мобільність). Аналогічно низхідна мобільність існує у формі виштовхування окремих індивідів з високих соціальних статусів на більш низькі, а також у формі зниження соціальних статусів цілої групи.

Стратифікація — процес об'єктивний, що відбувається у будь-якій спільності. Так, в угрупованні засуджених, яке за типом є закритим суспільством, а за характером соціальної структури — станово-кастовим, також є три основні страти: вища, середня та нижча, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію. Так, виокремлюють п'ять каст, по дві з вищої та нижчої і одну середню: особливо привілейовані (злодій, пахан, риг зони); привілейовані (борзий, бугор); нейтральні (мужики); непривілейовані (шістка, шмига, чушка); цілком позбавлені привілеїв (ті, кого «опустили», ображені). Ранжування соціального статусу засудженого здійснюється за стажем злочинної діяльності (кількість судимостей), за видом злочинної діяльності, за строком позбавлення волі, за особистими якостями, соціально-регіональним походженням та фізичною силою.

У період якісного оновлення суспільства, істотних змін соціально-економічних та

політичних відносин процеси соціальної мобільності є особливо інтенсивними. Це можна простежити в нашій країні. З'явилися нові соціальні групи — підприємці, банкіри, фермери, від-буваються зміни в політичній еліті та ін.

У цей час особливої гостроти набуває проблема маргінальності. Ракурси розуміння маргінальності можна визначити ключовими сло-вами: окраїнність, проміжне становище, існування на межі різних культур, дії у ролі, яка лежить між двома поряд розташованими роля-ми. Поняття маргінальності характеризує стан тих, хто відірвався від своєї верстви, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цін-ностей та норм, тобто термін «маргінальність» визначає перехідний, структурно не визначений соціальний стан суб'єкта.

Маргінал — це особистість або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого, або в межах одного типу со-ціальності внаслідок її серйозної деформації. Основним критерієм, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза. Другий базовий крите-рій — невизначеність соціального стану, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Третій — це статутна неузгодженість чи несумісність. Типовим прикладом маргінальності є стан людини, яка переїжджає із села до міста, змінює рід занять (бу-ла вчителем — стала реалізатором), включається до управлінської структури, не маючи досвіду. Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища породжують явища так званої соціальної фрустра-ції, тобто внутрішнє напруження, стреси, відчуття безвиході. Усе це може виявлятися у формі девіантної поведінки і підвищувати рівень криміногенності суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціальної структури суспільства та оха-рактеризуйте її роль.

2. Дайте поняття та характеристику соціальної групи.
3. Визначте засади класифікації соціальних груп та охарактеризуйте їх основні види.
4. Історичні типи етнічних спільностей (спільнот).
5. Етнічні процеси та тенденції розвитку етносів.
6. Національно-етнічна структура українського суспільства: загальна характеристика.
7. Якими є сутність та наслідки урбанізації.
8. Назвіть суттєві ознаки професії.
9. Що таке професійна група і професійна структура?
10. Назвіть основні соціальні чинники процесу «старіння нації». По-міркуйте над тим, які шляхи запобігання цьому процесу можуть бути використані в рамках соціально-демографічної політики.
11. У зв'язку з якими соціальними процесами змінюється вікова періодизація молоді.
12. Дайте визначення соціальної стратифікації та охарактеризуйте її види.

13. У чому полягає сутність процесу мобільності та які види мобільності виділяють соціологи?

14. Дайте поняття та визначте основні критерії маргінальності.